

UOT: 582.527.29.37

ƏLİYAR İBRAHİMOV

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ BƏZİ
TƏTBİQYÖNÜMLÜ BOYAQ BİTKİLƏRİ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının mühüm təbii sərvətlərindən biri onun bitki aləmidir. Bitki insanlar üçün sağlam həyat, gözəl geyim, qiymətli qida və xammal mənbəyidir. Naxçıvan ərazisində yayılmış 3000-dən artıq bitki növünün 1300 növü boyaq xüsusiyyətlidir. Qədim zamanlardan rəngverici bitkilərdən böyük ustalıqla alınan boyaq məhlulundan xalça, ipək parça, pambıq və s. boyanmasında geniş istifadə etmişlər. Yerli sənətkarlar işlədikləri boyaq məhlulunu meyvə və giləmeyvələrdən, bitkilərin ləçək, yarpaq, qabıq, kök, kökümsov, toxum, zoğ və gövdələrindən istifadə etmək yolu ilə hazırlamışlar. Boyağçılara sonradan məlum oldu ki, süni boyalarla boyanmış iplərlə toxunan məmulatların rəngi çox keyfiyyətsiz olduğundan günəş şüası təsirindən tez solurlar. Bu mənfəi xüsusiyyətlər daxili və xarici bazarlarda onların qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olur və artıq təbii rənglərdən istifadə üçün boyaq bitkilərinin öyrənilməsi vacib idi. Yabanı və becərilən boyaq bitkilərindən hazırlanan boya maddələri məişətdə, tibb, yeyinti, toxuculuq, likör-araq, spirtsiz içkilər, ətriyyat, kosmetika və b. sənaye sahələrində tətbiq olunur. Buna görə, 1970-2019-cu illərdə apardığımız elmi tədqiqatlarda floramızda yayılan təbii boyaq bitkilərini öyrənilməsinə xüsusi fikir vermişik. Boyağçılıqda müxtəlif sarı, qırmızı, qara, bənövşəyi, qəhvəyi, yaşıl rənglərdən və onların müxtəlif çalarlarından istifadə olunur. Məqalədə, bu rənglərin alındığı 28 perspektiv bitki haqqında qısa məlumat və fotosəkillər verilir.

Açar sözlər: *fəsil, cins, növ, faydalı, tətbiqyönümlü, bitki, boyaq, ehtiyat.*

Giriş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəngin faydalı bitkiləri sırasında boyaq əhəmiyyətli bitkilər xüsusi yer tutur. Hazırda, regionun ərazisində mövcud olan 3000-dən artıq ali sporlu, çılpaq toxumlu və ali bitkilərdən 1300-ə qədəri boyaq bitkiləridir [4]. M.A.Qasımovun məlumatına görə Azərbaycanada boyaq bitkilərinin miqdarı 1500-ə qədərdir. Onlardan 100-ə qədəri yeyinti sənayesində qida məhsullarını boyamaq üçün istifadə oluna bilər [1, s. 19-85; 2, 20-108]. İnsanlar boyaqçılıq sənəti ilə çox qədim zamanlardan məşğul olmağa başlayıblar. Yun, ipək, pambıq ipləri boyamaq üçün onlar ağac qabığı və budağı, bitkilərin kökü, kökümsovu, kökyumrular, gövdə, zoğ, yarpaq, çiçək, toxum, hissələrindən müxtəlif üsullarla istifadə etmişlər. Müasir boyaqçılıqda məmulatların toxunuşu zamanı müxtəlif təbii və süni iplik materiallarından, eləcə də onların qarışığından istifadə edilir. İplik materiallar seçilərkən onların kimyəvi və mexaniki cəhətdən yüksək davamlılığı, zahiri görünüşünün gözəl olması həmçinin, istehsalının sadəliyi və dəyərinin ucuz olması nəzərə alınır. Bu nöqteyi-nəzərdən əsasən poliamiddən (neylon), polipropilendən, yun və yun qarışıqlarından, poliesterdən, bunlara bənzər digər süni ipliklərdən daha çox istifadə edilir.

Material və metodlar. Tədqiqatların aparılmasında: ekspedisiya marşrutlarından, stasionar və yarımstasionarlardan, botaniki, geobotaniki, etnobotaniki, floristik, sistematik, bitki ehtiyatları, təsərrüfat üsullardan və ədəbiyyat mənbələrindən istifadə olunmuşdur [4, 5, 6, s. 189-195; 7, s. 355-369; 8, 9]. Tədqiqat üçün marşrutlar tərtib olunmuş, uzaq, uzunmüddətli ərazilərdə stasionar və yarımstasionarlar təşkil olunmuşdur. Sənaye əhəmiyyətli ehtiyatı olan bitkilərin ocaq sahələrində ehtiyatı hesablamaq üçün eksperimental üsullar, ümumi qəbul olunmuş metod və

göstərişlərə istinad edilmiş, məhsuldarlığı, layihə örtüyünü müəyyən etmək üçün tərəfimizdən tərtib olunmuş riyazi formullar tətbiq olunmuşdur. Herbari materialları toplanmış, fitosenozların növ tərkibi qeyd olunmuş, yeni bitki və bitki senozları təsvir olunmuşdur. Çöl şəraitində çətinlik törədən işlər laboratoriya şəraitində kameral işlənmişdir.

Nəticələr və onların müzakirəsi. Tədqiqatlar zamanı Naxçıvan MR-in ərazisində yayılmış boyaq, dərman, efiryağlı bitkilər olan yovşanlarla yanaşı, onların yayıldığı çoxsaylı fitosenozlarda digər faydalı bitkilər də öyrənilmişdir. Boyaq bitkiləri iqtisadi əhəmiyyəti olan tətbiqiönümlü təbii xammal mənbəyidir. Yabani və becərilən boyaq bitkilərindən hazırlanan boya maddələri məişətdə, tibb, yeyinti, toxuculuq, likör-araç, spirtsiz içkilər, ətriyyat, kosmetika və b. sənaye sahələrində tətbiq olunur [3, s. 12-23]. Onlarla yun, ipək, pambıq və süni liflərdən hazırlanmış məmulatların boyanmasında istifadə edilir.

Floramızda geniş arealda yayılmış, bol ehtiyata malik perspektivli boyaq bitkiləri çoxdur: *Rubia tinctorum* L., *Atrophaxis spinosa* L., *Cephalaria procera* Fisch., *Reseda luteola* L., *Dahlia pinnata* Cav., *Datisca cannabina* L., *Styphnolobium japonicum* (L.) Schott, *Berberis vulgaris* L., *Quercus macranthera* Fisch., *Rhamnus pallasii* Fisch., *Lavsonia inermis* L., *Salix alba* L., *Rheum ribes* L., *Rh. turkestanicum* Janisch., *Limonium carnosum* O. Kuntze, *L. meyeri* O. Kuntze., *Urtica dioica* L., *Filipendula ulmaria* Maxim., *Alkanna orientalis* (L.) Boiss., *Artemisia lerchiana* Web., *Rumex acetosa* L., *Polygonum alpestre* C.A. Mey., *Aconogonon alpinum* (All.) Schur, *Plantago major* L., *P. lanceolata* L., *Orchis mascula* (L.) L., *Heracleum trachyloma* Fisch., *Crataegus sanguinea* Pall., *Euphorbia iberica* Boiss., *Echium russicum* J.F. Gmel, *Marrubium vulgare* L., *Phlomis orientalis* Mill., *Ph. pungens* Willd., *Thalictrum minus* L., *T. foetidum* L., *Prunus divaricata* Ledeb., *Malus orientalis* Uglitzk., *Pyrus salicifolia* Pall., *Armeniaca vulgaris* Lam., *Amygdalus fenzliana* Lipsky, *Mentha longifolia* (L.) Huds., *M. aquatica* L., *Calendula officinalis* L., *Tagetes vulgaris* L., *Alcea rosea* L. və onlarla digərlərini misal olaraq göstərmək olar [3, 4, 6, 7, s. 355-369; 8, 9].

Boyaq bitkiləri həm də dərman, aşı maddəli, efiryağlı, flavonoidli, qlükozidli və s. əhəmiyyətli. Tərkibləri bioloji fəal maddələrlə zəngindir. Toplanan xammalın keyfiyyətli olması, tərkibinin sabit saxlanması üçün onların tedarikü qaydalarına (toplanması, daşınması, qurudulması, saxlanması) düzgün əməl olunmalıdır. Boyaqçılıqda müxtəlif sarı, qırmızı, qara, bənövşəyi, qəhvəyi, yaşıl rənglərdən və onların müxtəlif çalarlarından istifadə olunur. Bu rənglərin alındığı 20 perspektiv bitkinin foto şəkilləri və bəzi növlərin isə haqqında qısa məlumat verilir (şəkil 1-20).

Ligustrum vulgare L. – Adi birgöz. 1,5-4 m hündürlükdə koldur. Bəzək, boyaq, aşı maddəli, efiryağlı bitkidir. Əkilir. V-IX aylarda çiçəkləyir və meyvə verir. Mezofitdir. CT: Avropa.

Punica granatum L. – Adi nar. Ağac və ya koldur 1,5-4 (5) m hündürlükdədir. Düzenliklərdə və dağətəyi qurşaqlarda – çay vadilərində, gilli yamaqlarda həmçinin, yuxarı dağ qurşağına qədər kəndlərdə yayılmışdır. Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şahbuz, Şərur ərazilərində həyətəni sahələrdə əkilib-becərilir. Yabani halda Ordubad rayonunun Kotam kəndi ərazisində rast gəlinir. Kilit kəndi ətrafında Ermənistanla sərhəd qayalıqlarda, tərəfimizdən bir neçə yabani nar cəngəllikləri aşkar edilmişdir. (V) VI-IX aylarda çiçəkləyir və meyvə verir. Mezofitdir. CT: Şərqi Aralıq dənizi.

Rhus coriaria L. – Aşı sumacağı. Koldur, 2-3 m hündürlükdədir. Yuxarı dağ qurşağına qədər – quru yamaqlarda, daşı-çınqıllı yerlərdə, yol, arx, çay sahillərində, bağlarda, baxçalarda yayılmışdır. Bist, Tivi, Nürgüt, Xurs, Biləv, Behrud, Gənzə, Pəzməri, Kotam ətrafında arid seyrək

məşək əmələ gətirir. IX-X (XI) aylarda çiçəkləyir və meyvə verir. Kseromezofitdir. CT: Aralıq dənizi – Ön Asiya.

Peganum harmala L. – Adi üzərlik. 70 sm-ə qədər hündürlükdədir. Düzənliklərdən yuxarı dağ qurşağının aşağı sərhədləri daxil olmaqla (1000-1700 m) şorakət, çınqıllı, gilli, əhəngli, alaqılı yerlərdə, quru gilli yamaqlarda, yol kənarlarında, yaşayış yerləri ətrafında yayılmışdır. Naxçıvan, Böyükdüz, Şıxmahmud, Şornav düzü, Biçənək, Teyvaz, Biləv, Darıdağ ətrafında geniş formasiya və assosiasiyalar əmələ gətirir. V-VIII aylarda çiçəkləyir və meyvə verir. Kserofitdir. CT: Şərqi Aralıq dənizi-İran-Turan.

Rhamnus cathartica L. – İshal murdarçası. Ağac və ya koldur. 3-6 m qədər hündürlükdədir. Orta və yuxarı dağ qurşağında meşədə, kolluqlar arasında, bağlarda yayılmışdır (Batabat, Biçənək, Ərəfsə, Biləv, Parağa, Behrud). V-IX aylarda çiçəkləyir və meyvə verir. Mezofitdir. CT: Palearktiki.

İnula helenium L. – Uca andız. Çoxillikdir, hündürlüyü 150-1200 sm-dir. Aşağı dağ qurşağından alp qurşağına qədər – meşədə, meşə talalarında, kolluqlarda, çay, göl sahillərində, gözəlliklərdə yayılmışdır. Batabat, Xal-xal meşəsi, Ərəfsə, Göytəpə, Sədərək-Kərki, Nursu-Toğluqaya və b. ərazilərdə talalarla inkişaf edir. Dərman, efiryağlı, boyaq bitkisi. VI-X aylarda çiçəkləyir və meyvə verir. Mezofitdir. CT: Qərbi Palearktiki.

Hypericum perforatum L. (*H. nachitschevanicum* Grossh.) – Zəif dazi. Çoxillikdir, hündürlüyü 20-50 sm-dir. Subalp qurşağında meşə talalarında, otlu yamaqlarda, çay sahillərində yayılmışdır.

Batabat, Biçənək, Kükü, Göynük, Ərəfsə, Ləkətağ, Biləv, Behrud ərazilərində bol ehtiyata malikdir. Dərman, boyaq, bəzək bitkisi. V-VIII aylarda çiçəkləyir və meyvə verir. Mezofitdir. CT: Qərbi Palearktiki.

Juglans regia L. – Yunan qozu. Ağacdır, 30 m-ə qədər hündürlükdədir. Bəzilərində. Bəzi yerlərdə yabanılaşmış halda rast gəlinir (Ləkətağ, Boyəhməd). Dərman, qida, bəzək, boyaq bitkisi. IV-IX aylarda çiçəkləyir və meyvə verir. Mezofitdir. CT: Qədim-şərqi-Aralıq dənizi.

Nəticələr: Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında 1300-ə yaxın boyaq bitkilərinin olduğu müəyyən edilmişdir; boyaq bitkiləri iqtisadi əhəmiyyətli, tətbiqyönümlü təbii xammal mənbəyidir; yabanı və bəzilərində boyaq bitkilərindən hazırlanan boya maddələri məişətdə, tibbdə, yeyinti, toxuculuq, xalçaçılıq, likör-araq, spirtsiz içkilər, kosmetika və b. sənaye sahələrində tətbiq olunur; boyaq bitkiləri ilə yun, ipək, pambıq və süni liflərdən hazırlanmış məmulatlar boyanır; floramızda geniş arealda yayılmış, bol təbii ehtiyata malik perspektivli boyaq bitkiləri çoxdur; boyaqçılıqda sarı, qırmızı, qara, bənövşəyi, qəhvəyi, yaşıl rənglərdən və onların müxtəlif çalarlarından istifadə olunan 28 perspektivli (*Juglans regia*, *Punica granatum*, *Rhamnus cathartica*, *Anchusa italica*, *Alkanna orientalis*, *Artemisia fragras* (*A. lerchiana*), *Rumex alpinus*, *Hypericum perforatum*, *Origanum vulgare*, *Glycyrrhiza glabra*, *İnula helenium*, *Euphorbia sequieriana*, *Echium vulgare* və b.) növlərin olduğu öyrənilmiş və onların tanınması üçün digital fotoşəkilləri çəkilmişdir.

Təklif və tövsiyələr: Regionun florasında geniş yayılmış, bol təbii ehtiyata malik olan, tətbiqyönümlü, sənaye əhəmiyyətli sarı, qırmızı, qara, bənövşəyi, qəhvəyi, yaşıl rəng və müxtəlif çalarlar verən, həmçinin kosmetik boyaq bitkilərinin (*Artemisia absinthium* L., *Rumex alpinus*

L., *Hypericum perforatum* L., *İnula helenium* L., *Juglans regia* L., *Consolida orientalis* (J. Gay) Schröding., *Galium verum* L., *Rhamnus cathartica* L., *Peganum harmala* L., *Glycyrrhiza glabra* L. və b.) boyaqçılıqda səmərəli istifadə olunması təklif; Yabanı floramızda olmayan qiymətli boyaq bitkilərinin: *Carthamus tinctorius* L., *Calendula officinalis* L., *Crocus sativus* L., *Lausonia inermis* L., *Indigofera tinctoria* L., *Frangula alnus* Mill., *Cotinus soggyria* Scop., *Tagetes vulgaris* L., *Cydonia oblonga* Mill., *Spartium junceum* L., *Dahlia pinnata* Cav., *Styphnolobium japonicum* (L.) Schott, *Armeniaca vulgaris* Lam., *Alcea rosea* L., *Cotinus soggyria* Scop. və s. əkilib-becənilməsi tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımov M.A. Azərbaycanın boyaq bitkiləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1980, 90 s.
2. Qasımov M.A. Azərbaycanın boyaq bitkiləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, 110 s.
3. İbrahimov Ə.Ş., Talıbov T.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii bitki ehtiyatları və onlardan səmərəli istifadə yolları // Elm və Texnika Yenilikləri jurnalı, 2000, № 1 (4), s. 12-23.
4. İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitkiliyi, onun məhsuldarlığı və botaniki-coğrafi rayonlaşdırılması. B.ü.e.d. ... diss. atoreferatı. Bakı: 2007, 44 s.
5. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İsmayilov A.H., Ələkbərov R.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında rəsmi dərman bitkilərinin taksonomik spektri // AMEA Botanika İnstitutu, "Faydalı bitkilərdən istifadənin aktual problemləri" mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Elm, 2011, s. 189-195.
6. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (*Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər*). Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 364 s.
7. Гроссгейм А.А. Растительные ресурсы Кавказа. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1946, 671 с.
8. Флора Азербайджана. Тт. I-VII. Баку, 1950-1961.
9. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР) С.-Петербург: Мир и семья-95, 1995.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aliyaribrahimov@mail.ru

Aliyar İbrahimov

SOME PERSPECTIVE DYE PLANTS OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

One of the most important natural resources of the Nakhchivan Autonomous Republic is its flora. The plant is a source of a healthy lifestyle, beautiful clothes, valuable food and raw materials for people. More than 3000 species of plants common in the Nakhchivan AR have 1300 dyeing plants. The dyeing solution had been used for painting carpet, silk cloth, cotton obtaining from dye plants acquired with great skill from ancient time. Local artisans prepared their own

coloring solutions from fruits, berries and petals, leaves, peel, stem, rootstock, seeds, stalks and stems. It was cleared that later for dyer the color of the products painted with artificial colors very poor quality quickly absorbed by sunlight. These negative features caused being the prices low and it was important to study dye plants to use natural colors. Dyes made from wild and cultivated dyes are used in household, medical, food, textile, liqueur, non-alcoholic beverages, perfume, cosmetics and so on. industrial areas. In this regard, the research carried out in 1970-2019 also focused on the study of the natural dyes in our flora. The yellow, red, black, purple, brown, green, and their various shades are used in dyeing. The article provides a brief summary and photos of 28 promising objects where these colors are obtained.

Keywords: *family, genus, species, useful, practical, dye, reserve.*

Алияр Ибрагимов

НЕКОТОРЫЕ ПЕРСПЕКТИВНЫЕ КРАСИЛЬНЫЕ РАСТЕНИЯ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Одним из важнейших природных ресурсов Нахчыванской Автономной Республики является ее флора. Растения являются источником здорового образа жизни людей, красивой одежды, ценных продуктов питания и сырья. Из более 3000 видов растений, распространенных в Нахчыванской АР, 1300 видов являются красильными растениями. Они окрашивают шерсть, ковры, шелковые ткани, хлопок и так далее. Красильные растения использовались с большим умением в древние времена. Местные ремесленники получали нужные им красящие растворы из фруктов, ягод, листьев, коры, корней, корневищ, семян и стеблей. В последнее время специалистам стало ясно, что цвет искусственной нити слишком слаб, чтобы поглощать солнечные лучи. Эти недостатки способствовали снижению их стоимости на внутреннем и внешнем рынках, что сделало необходимым исследование красящих растений на предмет использования натуральных красителей. Красители, изготовленные из дикорастущих растений, используются в быту, медицине, пищевой промышленности, текстильной промышленности, ликерах, безалкогольных напитках, парфюмерии, косметике и других сферах. По этой причине мы уделили особое внимание изучению природных красителей нашей флоры в научных исследованиях, проведенных нами в 1970-2019 годах. Для окраски изделия в промышленности требуются различные цвета и их оттенки: желтый, красный, черный, фиолетовый, коричневый, зеленый и др. В статье приводится краткое резюме и фотографии 28 перспективных объектов, где получены эти цвета.

Ключевые слова: *семейство, род, вид, полезное, практическое, растение, краситель, запас.*

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 14.10.2019

Son variant 10.12.2019

ELMİ ƏSƏRLƏR • SCIENTIFIC WORKS • НАУЧНЫЕ ТРУДЫ